

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: СУБ'ЄКТИВНІ ТА ОБ'ЄКТИВНІ ОЦІНКИ

***І.І.Осипова,
директор департаменту обстежень домогосподарств
Держкомстату України***

У житті, як правило, більшого успіху
досягає той, хто володіє кращою інформацією.
Бенджамін Дізраелі

Посилення соціальної орієнтації ринкових перетворень економіки визначено стратегічним напрямом розвитку України. На нинішньому етапі найбільш актуальними завданнями є реалізація ефективної адресної соціальної політики та удосконалення соціального управління на всіх рівнях. Практичне їх розв'язання потребує поліпшення відповідного інформаційно-аналітичного забезпечення: застосування комплексних підходів та різних джерел даних для поглиблених досліджень матеріального становища населення України, впливу економічного зростання на добробут домогосподарств, дієвості окремих заходів щодо соціального захисту вразливих верств населення, визначення ризиків та факторів, що уповільнюють поліпшення матеріального становища населення, для розробки відповідних упереджувальних заходів [3]. З огляду на те, що будь-яке демократичне суспільство прагне до самопізнання [8, с.101], застосування комплексних підходів у дослідженнях соціальної сфери сприяє підвищенню якості цього напрямку інформування громадськості, і, відповідно, розвитку демократичних засад в Україні.

Комплексний аналіз матеріального становища населення України передбачає використання системи різних джерел даних: інформації державних статистичних спостережень, адміністративних даних, отриманих на основі спостережень, які проводять органи державної влади (за винятком органів державної статистики) і місцевого самоврядування, інші юридичні особи, а також – даних соціологічних обстежень [4].

До набуття Україною незалежності статистична та соціологічна інформація досліджувалися відокремлено, офіційні дані щодо фактичного життєвого рівня населення до початку 1990-х років були “закриті” для широкої громадськості, а інформація щодо суб'єктивних оцінок населенням рівня задоволення своїх потреб була практично відсутньою. Ринкові перетворення в економіці, зростаюча диференціація життєвого рівня різних верств населення, і пов'язане з цим загострення проблеми бідності, підвищення зацікав-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

леності органів влади та суспільства в цілому в отриманні об'єктивної інформації спричинило потужний поштовх розвитку нових вибіркового державних статистичних спостережень та соціологічних опитувань населення. Якщо за часів Радянського Союзу органи державної статистики здійснювали лише вибіркоче обстеження бюджетів сімей, то тепер на постійній основі проводяться три базових вибіркового обстеження населення: умов життя домогосподарств, економічної активності та сільськогосподарської діяльності населення у сільській місцевості.

Останніми роками для поглиблених всебічних досліджень матеріального становища населення застосовуються різні джерела даних з їх подальшою інтеграцією в єдині узагальнюючі системні показники. Так, надзвичайно потужні аналітичні можливості для формування стратегічних змін не тільки у соціальній, а й в економічній політиці на загальнонаціональному та регіональному рівнях має індекс людського розвитку, розроблений під керівництвом члена-кореспондента НАН України Е.М.Лібанової. Питаннями дослідження матеріального становища населення займаються й такі відомі українські вчені, як проф. А.Ф. Ревенко, Ю.І. Саєнко, В.І. Паніотто, Л.М. Черенько та ін. Однак нерідко у дослідженнях використовуються або виключно "об'єктивні" оцінки (тобто інформація з адміністративних джерел), або, навпаки, лише інформація, отримана на основі соціологічних опитувань. Отже, потребує розвитку системний підхід до досліджень соціальної сфери на постійній основі із застосуванням обох типів інформації.

Метою цього дослідження є аналіз матеріального становища населення України на основі поєднання об'єктивних і суб'єктивних оцінок, а також даних різних інформаційних джерел. Відповідно завданнями дослідження є:

- аналіз рівня добробуту населення на основі об'єктивних оцінок (даних статистики національних рахунків, статистики праці, державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств (в частині фактичних витрат і доходів населення));
- розвиток та поглиблення аналізу матеріального становища населення із застосуванням "суб'єктивних" оцінок, отриманих на основі інтеграції до програми вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що передбачає збирання інформації для розрахунків "фактичних" індикаторів для характеристик демосоціальних та інших явищ у соціальній сфері (складу домогосподарств, рівнів та структури їх доходів, витрат та споживання й ін.), окремих додаткових блоків запитань соціологічного спрямування: щодо настроїв, очікувань та сподівань окремих груп населення, їх проблем та рівнів задоволення потреб. Логічне поєднання статистичної та соціологічної інформації значно розширює потенціал застосування результатів таких досліджень.

Для поглиблення аналізу питань життєвого рівня населення на засадах комплексного підходу Держкомстат України спільно з МОП провели три вибіркового обстеження "Базова захищеність населення України" (2000, 2002 і 2003 рр.) [3]. Дослідження за їх результатами різних аспектів захищеності соціально-економічних прав населення в поєднанні з іншими статистичними даними надали багатий матеріал для обґрунтування стратегії вирішення гострих суспільно важливих питань. Ці обстеження дають також змогу отримати оцінки досліджуваних показників не для всього населення, а для його частини (за розповсюдженими даними – для 18,9 млн. осіб), з деяким змищенням вибірки у бік міського населення (72%). За даними демографічної статистики, чисельність наявного населення України становила на 1 січня 2004 р. 47,6 млн. осіб, з яких міські жителі становили 67,5% [13, с.20]. У вибірці не були представлені працюючі окремих галузей економіки та промисловості, а зайняті у промисловості обстежувалися лише на підприємствах міських населених пунктів.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Вірогідний вплив на зміщення оцінок спричинила відсутність серед можливих 9400 респондентів (тобто невключення під час формування вибірки) працюючих у таких традиційно високооплачуваних галузях, як фінансова діяльність, зв'язок, державне управління та будівництво. Крім того, оцінка матеріального становища населення була орієнтована виключно на аналіз грошових доходів респондентів. Такий підхід, враховуючи суттєве значення для формування особистого споживання (і відповідно, потенціальних ресурсів) багатьох українських родин, особливо в сільській місцевості, надходжень з особистих підсобних господарств, спричинив певний вплив на оцінки якості життя населення. Грошові доходи домогосподарств респондентів були визначені на підставі повідомлення їх розмірів “за минулий місяць”. З огляду на терміни проведення опитування (травень – червень у 2003 році та листопад – у 2002 та 2001 роках), такий підхід також негативно мав вплинути на якість отриманих даних в напрямі заниження розмірів доходів з двох причин: по-перше, респонденти могли не пригадати усі отримані грошові надходження (оскільки ведення допоміжних записів програмою не передбачалося), по-друге, у II півріччі, і особливо наприкінці року, в домогосподарствах традиційно підвищуються грошові доходи за рахунок преміювання та інших виплат за підсумками року, а також за рахунок зростання доходів, отриманих від продажу сільськогосподарської продукції з особистих підсобних господарств.

Враховуючи надзвичайну корисність отриманих результатів цього дослідження та обмеженість фінансових можливостей, які при проведенні будь-якого вибіркового обстеження вимагають певних компромісних рішень при побудові вибірки респондентів, усунення цих недоліків доцільно розглядати як напрями майбутнього удосконалення його програми.

Іншим прикладом використання комплексного підходу шляхом поєднання статистичної та соціологічної інформації є вибіркове обстеження умов життя домогосподарств, що запроваджене органами державної статистики на постійній основі починаючи з 1999 року [7]. Результати обстеження відповідають сучасній соціально-демографічній та економічній ситуації в Україні [1]. Територіальна вибірка респондентів формується у всіх регіонах України із застосуванням багатоступеневого розшарованого відбору пропорційно чисельності населення. Респонденти у 2003 р. відбиралися на основі списків адрес виборців (у міських населених пунктах) та погосподарських книг (у сільській місцевості). У 2003 р. в обстеженні брали участь 9422 домогосподарства (понад 25,5 тис. осіб). Дані обстеження із застосуванням математичних процедур зважування (в тому числі калібрації вагів відповідно до наявної статистичної інформації) поширюються на все населення України. Дані цього багатоцільового дослідження є основною інформаційною базою для комплексного аналізу рівня добробуту різних соціальних груп населення. Диференціація матеріального становища домогосподарств досліджується на основі критерію “сукупні витрати”, які враховують не лише грошову складову, а й споживання з особистих господарств та вартість інших натуральних надходжень. Крім того, застосування показника витрат для цього аспекту аналізу обумовлено його більш високим рівнем надійності порівняно з показником доходів, які респонденти схильні занижувати.

Матеріали цього дослідження використовуються для моніторингу та аналізу ефективності багатьох державних програм, зокрема, з питань політики щодо грошових доходів населення, сімейної політики, здоров'я населення та інших. Найбільш важливою на сучасному етапі визначена Стратегія подолання бідності, затверджена у серпні 2001 року.

Для розвитку аналітичного потенціалу починаючи з 2000 р. до програми обстеження умов життя домогосподарств щороку додатково вводяться різні модулі соціологічного спрямування. Ці одноразові тематичні опитування надають унікальну можливість поєднувати інформацію щодо фактичного матеріального становища кожного обстежуваного домогосподарства з суб'єктивними оцінками осіб, які входять до його складу, щодо їх споживчих можливостей, рівнів задоволення окремих потреб, ступеня обмеженості цих

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

можливостей у зв'язку з нестачею коштів, достатності рівнів доходів, самооцінки стану здоров'я, економічних очікувань та ін.

У даній роботі матеріальне становище населення України досліджується із застосуванням інформації щодо оцінок рівнів задоволення потреб, настроїв та економічних очікувань домогосподарств, повідомлених у ході проведення вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2003 році.

У 2003 році продовжувалося поступове підвищення життєвого рівня населення. У 2003 р. порівняно з 2002 р. середньодушові наявні доходи населення* збільшилися на 14,1% і становили 279 гривень на місяць [12, с. 368; 14, с. 20, 216]. Найвагомішим фактором зростання було підвищення розмірів оплати праці: номінальна заробітна плата зросла за цей час на 22,9% (з 376 до 462 гривень), індекс реальної заробітної плати становив 115,2% [13, с.217].

Дані обстеження умов життя домогосподарств також свідчать про наявність позитивного впливу на соціальну сферу тенденцій економічного розвитку та змін у політиці соціального захисту. Підвищення заробітної плати, розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги вплинуло на збільшення витрат домогосподарств.

Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства у 2003 р. склали 737 грн., що на 12% більше, ніж у 2002 році [1, с.165; 2, с.171]. Міське домогосподарство витрачало в середньому за місяць 776 грн., сільське – 654 грн. В середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили 281 грн. на місяць, у міських домогосподарствах – 303 грн., в сільських – 236 грн. У 2003 р. порівняно з 2002 р. відбулося наближення показника рівня середньомісячних сукупних витрат однієї особи до рівня прожиткового мінімуму (82% проти 71%). Темп росту середньодушових сукупних витрат у 2003 р. порівняно з попереднім роком перевищив індекс споживчих цін за цей період: відповідно 115,8% проти 105,2% [6, с. 15].

Розподіл населення України за рівнем середньодушових місячних сукупних витрат свідчить про зменшення порівняно з 2002 р. частки населення у групі з низькими сукупними витратами (до 210 грн. на місяць) з 51,3% до 39,6% і збільшення – у всіх інших групах. Частка населення із середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму зменшилася порівняно з 2002 р. на 7 відсоткових пунктів і склала 76%. Частка домогосподарств цієї групи серед домогосподарств з дітьми зменшилася на 6 відсоткових пунктів і становила 83%.

Зростання доходів населення, яке відбулося за рахунок збільшення мінімальної заробітної плати, а також розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги відповідно вплинуло на збільшення середньомісячних сукупних витрат домогосподарств і сприяло певному скороченню диференціації населення за рівнем добробуту. Співвідношення сукупних витрат 10% найбільш та найменш забезпеченого населення становило 6,5 раза (у 2002 р. – 6,8 раза). Зменшення цього показника відмічено як серед міського (6,6 проти 6,8 раза – у 2002 р.), так і серед сільського населення (5,6 проти 6,1 раза). Найбільш заможні 20% населення, як і в 2002 р., робили 39% усіх сукупних витрат. Мінімальний рівень сукупних витрат серед 10% найбільш забезпеченого населення перевищував максимальний серед 10% найменш забезпеченого в цілому по Україні в 3,6 раза (у 2002 р. – в 3,7 раза), серед міських жителів – у 3,7 раза і залишився на рівні 2002 р., серед сільських – у 3,4 раза (у 2002 році – в 3,6 раза).

Нерівність розподілу витрат (і, відповідно, доходів) характеризує коефіцієнт концентрації (індекс Джині), який набуває значення від 0 (рівномірний розподіл серед всього населення) до 1 (всі витрати здійснюються однією особою). Зміна індексу Джині у 2003 р. свідчить

* Дані за 2003 рік попередні.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

про наявність незначного зменшення нерівності серед міського населення (0,29 проти 0,30 у 2002 р.), але в цілому по усіх домогосподарствах цей показник не змінився і становив 0,29.

Найбільш вагомою статтею (три п'ятих) усіх сукупних витрат домогосподарств продовжують залишатися витрати на харчування. Порівняно з 2002 р. частка цих витрат зменшилася на 0,3 відсотка.

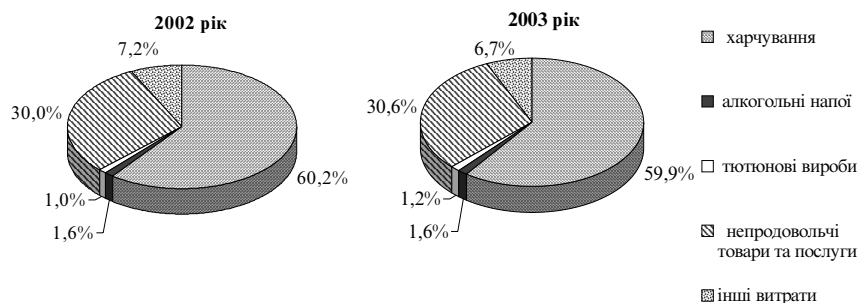
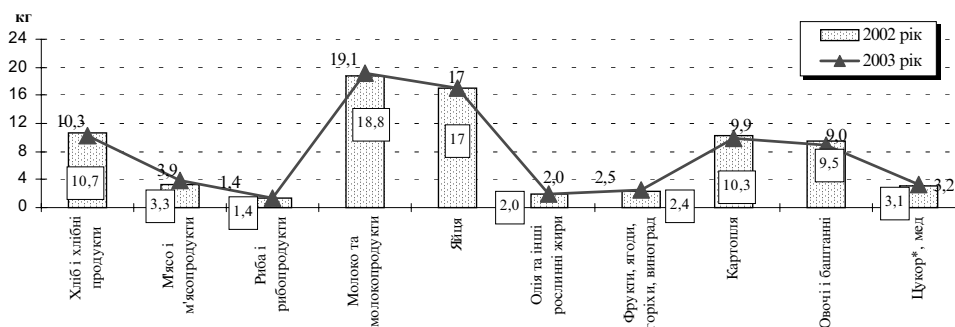

Рис. 1. Структура сукупних витрат домогосподарств України

Частка, яку домогосподарства направляють на харчування, мала переважуючий розмір серед інших напрямів використання ресурсів по всіх без винятку типах домогосподарств та по всіх децильних групах. Аналогічна тенденція має місце в усіх регіонах країни.

Середньомісячна вартість харчування однієї особи у 2003 р. становила 168 грн. (на 15,1% більше, ніж у 2002 р.), що складало 90% вартості нормативного набору продуктів харчування* [9] (у 2002 р. – 78%).

*включаючи цукор, використаний на кондитерські вироби

Рис. 2. Споживання продуктів харчування у домогосподарствах (в середньому за місяць в розрахунку на одну особу, кг)

* За розрахунками Міністерства праці та соціальної політики України вартість нормативного набору продуктів харчування у складі затвердженого прожиткового мінімуму у 2002 р. та у 2003 р. становила 187,5 грн. на одну особу на місяць.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Слід зазначити, що вартість харчування зростала вищими темпами, ніж ціни на продовольчі товари (відповідно 110,9%), що засвідчує орієнтацію домогосподарств на споживання якісніших продуктів. У 2003 р. порівняно з 2002 р. збільшилося споживання м'яса і м'ясних виробів, фруктів, ягід, молока та молокопродуктів.

У першій децильній групі домогосподарств з найменшими середньодушовими сукупними витратами на місяць та домогосподарств з середньодушовими витратами нижче прожиткового мінімуму середня місячна вартість харчування становила відповідно 79 грн. та 134 грн. на одну особу (у 2002 р. – 68 та 122 грн.), що складало 42% та 71% (у 2002 р. – 36% та 65%) вартості нормативного набору продуктів харчування. Серед заможніших домогосподарств десятого децилю середньомісячна вартість харчування становила 367 грн. (у 2002 р. – 330 грн.), що у 2 рази (у 2002 р. – в 1,8 раза) більше середньомісячної вартості нормативного набору продуктів харчування.

Калорійність добового раціону одного члена домогосподарства склала 3405 ккал, вміст білків у спожитих продуктах харчування становив 87 г, жирів – 145 г, вуглеводів – 448 г. Порівняно з 2002 роком калорійність харчування незначно зросла (на 1,1%) за рахунок збільшення у спожитих продуктах вмісту жирів. Калорійність добового раціону одного селянина була на 5% вища, ніж міського.

Домогосподарства з дітьми до 18 років, як і в 2002 р., направляли на харчування 59% усіх сукупних витрат. Вартість добового раціону однієї особи цієї групи збільшилася на 16% і становила 4,6 грн., а калорійність зросла на 1,4% і становила 2854 ккал. В сукупних витратах домогосподарств без дітей витрати на харчування склали дещо більшу частку (61%), ніж у домогосподарствах з дітьми, а вартість та калорійність спожитих за добу однією особою продуктів склали відповідно 6,7 грн. та 4053 ккал і були в 1,4 раза вищі.

Однак підсумки опитування домогосподарств щодо самооцінки рівня своїх доходів [10], проведеного у січні 2004 р., свідчать про зростання можливості домогосподарств покращувати раціон харчування дітей. Так, якщо у 2002 р. серед домогосподарств з дітьми через нестачу коштів не могли давати дітям в достатній кількості фрукти чи соки в кожному дев'ятому домогосподарстві, то в 2003 р. – лише в кожному чотирнадцятому, ласощі хоча б раз на тиждень – відповідно 9 та 6%, їжу або гроші на харчування в школі – 7 та 5% домогосподарств цієї групи. Аналогічні тенденції спостерігалися в усіх типах домогосподарств з дітьми. Серед домогосподарств з однією дитиною лише кожне п'ятнадцяте (кожне десяте – у 2002 р.) не могло включити в раціон м'ясні або рибні продукти хоча б двічі на тиждень, тоді як серед домогосподарств з трьома і більше дітьми – кожне шосте (у 2002 р. – кожне четверте). У групі багатодітних домогосподарств повідомили, що через нестачу коштів не могли давати їжу або гроші на харчування в школі, а також діти не отримували фрукти, соки та ласощі хоча б раз на тиждень майже в кожному сьомому домогосподарстві (у 2002 р. – у кожному четвертому).

Найнижчі енергетична цінність та вміст поживних речовин у добовому раціоні харчування особи зі складу домогосподарств першої децильної групи розподілу за рівнем середньодушових сукупних витрат (2163 ккал, 55 г білків, 82 г жирів, 309 г вуглеводів). Уміст білків у спожитих однією особою за добу продуктах харчування у цій групі домогосподарств нижче норм, встановлених прожитковими мінімумами як для працездатного (87,1г), так і для непрацездатного населення (58,6г), калорійність харчування, вміст жирів та вуглеводів – вищі норм лише для непрацездатного (відповідно 2008,9 ккал.; 65,7г; 295,8г) і нижчі – порівняно з нормами для працездатного населення (2790,8 ккал; 98,4г; 388,1г) [9].

До добового раціону харчування міських домогосподарств, домогосподарств з дітьми, домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами нижче прожиткового мінімуму

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

му входять продукти, вміст білків у яких (відповідно 85 г, 74 г, 77 г) менше норми для працездатних осіб.

Високий рівень диференціації якості харчування спостерігається між домогосподарствами найменш забезпеченого першого та найбільш заможного десятого децилів. Частка витрат на харчування серед домогосподарств заможного децилю в 1,4 раза нижча, ніж серед найменш забезпечених (71%), а вартість та калорійність добового раціону однієї особи – відповідно в 4,6 та в 2,3 раза вища.

У забезпеченні населення, особливо сільського, продуктами харчування значну роль продовжують, як і в попередні роки, відігравати особисті підсобні господарства. В них вироблено 56% спожитої в домогосподарствах картоплі (92% – у сільських); понад третину – овочів і баштанних (73%); 29% – яєць (79%); 27% – фруктів, ягід, горіхів, винограду (понад дві третини – в сільській місцевості); майже кожен четвертий кілограм молока і молочних продуктів (58%); 17% – м'яса і м'ясопродуктів (52%).

У багаточисельних домогосподарствах, в домогосподарствах найменш забезпеченого децилю та в домогосподарствах з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих підсобних господарствах, вища середнього по усіх домогосподарствах рівня.

На купівлю непродовольчих товарів та послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства щомісячно витрачали 31% сукупних витрат (у 2002 р. – 30%). Витрати на ці цілі збільшилися на 14%, що вище, ніж індекси споживчих цін на непродовольчі товари (10,15%) та послуги (10,54%). Це свідчить, що домогосподарства частіше купують сучасні більш дорогі товари.

Пересічне домогосподарство витрачало на одяг і взуття 39 грн. (5% усіх витрат), житло (включаючи поточний ремонт), воду, електроенергію, газ, інші види палива – 76 грн. (11%), охорону здоров'я – 21 грн. (3%), транспорт – 24 грн. (3%), відпочинок і культуру – 17 грн. (2%), освіту – 8 грн. (1%).

Споживчі сукупні витрати на ці цілі міських домогосподарств значно перевищували аналогічні витрати в сільських домогосподарствах. Домогосподарства з дітьми витрачали на купівлю непродовольчих товарів та послуг 32% сукупних витрат, що на 2 відсоткових пункти більше, ніж в домогосподарствах без дітей. Домогосподарства з групи найменш забезпеченого децилю витрачали на непродовольчі товари та послуги в 1,4 раза меншу частку сукупних витрат (24%), ніж найбільш забезпечені домогосподарства останнього децилю, при цьому найбільш суттєва диференціація склалася по витратах на меблі, побутову техніку, охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, освіту та відпочинок.

Підсумки проведеного у жовтні 2003 р. опитування домогосподарств стосовно наявності у них товарів тривалого користування [5] свідчать, що порівняно з підсумками аналогічного опитування 2002 р., намітилася тенденція щодо поліпшення забезпеченості населення цими товарами. Слід особливо відзначити збільшення практично в усіх групах частки домогосподарств, що мають такі сучасні товари домашнього побуту та культурного призначення, як кольорові телевізори, музичні центри, комп'ютери, кондиціонери, мікрохвильові печі, кухонні комбайни, відеомагнітофони, відеокамери, супутникові антени.

Підсумки іншого модульного опитування домогосподарств – щодо самооцінки рівня своїх доходів [10] свідчать про позитивні зрушення в оцінках респондентами їх фінансової спроможності задовольнити свої потреби у необхідних непродовольчих товарах та недорогих послугах. У 2003 р. повідомили про наявність випадків, коли через відсутність коштів не змогли при необхідності: купити одяг і взуття – 55% домогосподарств (проти

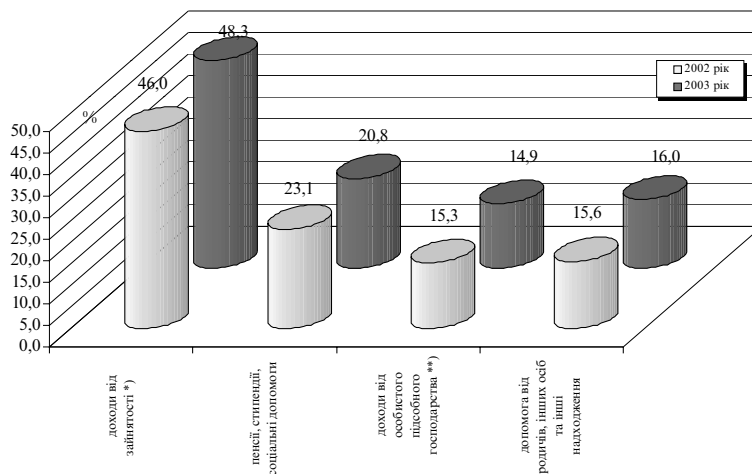
РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

58% у 2002 р.), їх відремонтувати – 22% (24%), придбати при потребі мило та пральний порошок – 9% (10%).

У структурі сукупних витрат домогосподарств витрати, пов'язані з оплатою житла, комунальних продуктів та послуг (з урахуванням суми безготівкових пілг та субсидій), становили 8,7% або 64 грн. на місяць (у 2002 р. – 9,2% і 60 грн.). Найменш забезпечені домогосподарства першого децилю та домогосподарства групи з витратами нижче прожиткового мінімуму направляли на оплату житла, комунальних продуктів та послуг більшу частку своїх сукупних витрат, ніж заможні: відповідно по 10% кожне проти 6% – у домогосподарствах десятого децилю. При цьому розмір отриманих пілг та субсидій на відшкодування таких витрат становив в середньому за місяць на одне домогосподарство першого децилю 5 грн., серед групи домогосподарств нижче прожиткового мінімуму – 9 грн., серед домогосподарств десятого децилю – 10 грн. на місяць.

Свої потреби домогосподарства задовольняють за рахунок ресурсів, що надходять з різних джерел. Середньомісячні сукупні ресурси одного домогосподарства у 2003 р. в цілому по Україні склали 709 грн., що на 17% більше, ніж у 2002 р., міського – 717 грн. (на 18%), сільського – 690 грн. (на 13%). В середньому на одного члена домогосподарства сукупні ресурси становили відповідно 270 грн., 280 грн. та 249 грн.

У структурі сукупних ресурсів домогосподарств збільшилася частка грошових доходів (з 80% у 2002 р. до 81% у 2003 р.) та їх основної складової – оплати праці (з 43% до 45%). Пенсії, стипендії та соціальні допомоги становили 21% сукупних ресурсів пересічного домогосподарства; доходи від особистого підсобного господарства – 15%, допомоги від родичів та інших осіб – 8%.

* оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості.

** доходи від продажу сільськогосподарської продукції та вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства.

Рис. 3. Структура сукупних ресурсів домогосподарств у 2003 році

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Значні відмінності мали структури формування сукупних ресурсів міських та сільських домогосподарств. Майже три п'ятих сукупних ресурсів міських домогосподарств становили доходи від зайнятості, їх частка порівняно з 2002 р. збільшилася на 3 відсоткових пункти. Найбільшу частку (39%) ресурсів сільських домогосподарств склали доходи від особистого підсобного господарства (у 2002 р. – 37%).

У домогосподарствах з дітьми 57% ресурсів формували доходи від зайнятості (у 2002 р. – 55%). Частка доходів від особистого підсобного господарства у цій групі склала, як і в 2002 році, 15%, пенсії, стипендії, соціальні допомоги – 11% (у 2002 р. – 13%). В однодітних домогосподарствах основним джерелом надходжень були доходи від зайнятості (60%), у домогосподарствах з трьома і більше дітьми частка цих надходжень була в 1,5 раза нижчою. Майже третину ресурсів багатодітних домогосподарств склали доходи від особистого підсобного господарства, сьому частину – пенсії, стипендії та соціальні допомоги.

У домогосподарствах без дітей 41% ресурсів становили доходи від зайнятості (35% – у 2002 р.), 30% ресурсів – пенсії, стипендії та соціальні допомоги (34% – у 2002 р.), 14% – доходи від особистого підсобного господарства (18% – у 2002 році).

Оплата праці складала понад дві п'ятих усіх сукупних ресурсів у більшості груп домогосподарств розподілу залежно від середньодушового рівня сукупних витрат. У структурі сукупних ресурсів найменш забезпечених домогосподарств першого децилю частки пенсій (17%), соціальних допомог та субсидій, наданих готівкою (4%), вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (14%), були більшими, ніж у заможних домогосподарствах останнього децилю. У домогосподарствах з середньодушовими сукупними витратами нижче прожиткового мінімуму майже чверть ресурсів формувалася за рахунок пенсій, стипендій, допомог, пільг та субсидій. Сьому частину їх ресурсів становили доходи від особистого підсобного господарства.

Частка пільг та субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг (готівкою та безготівкових) у сукупних ресурсах домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму склала 1,4%, першого та останнього децилів – відповідно 1,0% та 0,9%. Однак вартість пільг та субсидій, отриманих в середньому одним домогосподарством з групи нижче прожиткового мінімуму та з найменш забезпечених, була відповідно на 12% та в 1,9 раза нижче, ніж в групі заможного населення.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, купівлю ліків, лікування, зубопротезування, послуг транспорту, зв'язку становили у сукупних ресурсах домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму 0,8%, першого децилю – відповідно 0,4%, у найбільш заможних домогосподарствах останнього децилю – 1,5%. Вартість цих пільг, отриманих в середньому одним заможним домогосподарством, перевищувала відповідні показники серед домогосподарств з середньодушовими сукупними витратами на місяць нижче прожиткового мінімуму і найменш забезпечених домогосподарств відповідно в 3,6 та 8,5 раза та склала відповідно 17 грн., 5 грн. та 2 грн.

У 2003 році продовжувала зберігатися тенденція до позитивних зрушень у структурі самооцінок домогосподарствами стану свого добробуту, обумовлена поліпшенням економічної ситуації та фінансовою стабільністю в країні. Частка домогосподарств, які повідомили щодо достатності рівнів своїх доходів для задоволення основних потреб, зросла з 36,5% у 2002 р. до 39,1% – у 2003 році. Разом з тим кожне друге домогосподарство у 2003 р., як і в попередньому, вважало стан свого добробуту досить низьким, їм доводилося постійно відмовляти собі в найнеобхіднішому, крім харчування. Скоротилася частка домогосподарств, які повідомили, що їм не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування (з 13,3% у 2002 р. до 10,8% у 2003 році).

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

Більш високі оцінки рівня добробуту переважають серед сільських домогосподарств, порівняно з міськими, та серед домогосподарств з дітьми, особливо — серед однодітних, порівняно з домогосподарствами без дітей. Така ситуація значною мірою зумовлена наявністю у сільських домогосподарств земельних ділянок та підсобних господарств, які займають вагому та стабільну частку у забезпеченні життєдіяльності, особливо — у харчуванні селян.

Позитивні зрушення у структурі оцінок рівня доходів відбулися як в групі домогосподарств з дітьми, так і серед домогосподарств без дітей. Майже кожне друге (у 2002 р. — кожні два з п'яти) домогосподарство з дітьми повідомило про достатній рівень своїх доходів: серед однодітних — 46% (у 2002 р. — 42%), серед домогосподарств з двома дітьми — 44% (39%), серед багатодітних домогосподарств — 32% (23%). Істотно (в 1,5 — 1,4 раза) скоротилися частки домогосподарств у цих групах, які повідомили, що їм не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування.

З числа домогосподарств, рівень доходу яких не дозволяв забезпечити навіть достатнє харчування, переважна більшість в усіх групах домогосподарств, незалежно від місця проживання, наявності та кількості дітей, повідомили, що мали можливість харчуватися гарячими стравами щодня або майже кожного дня. Лише 1,3% (у 2002 р. — 1,5%) таких респондентів мали можливість харчуватися через нестачу коштів інколи.

У 2003 році зросли можливості домогосподарств щодо включення до їх раціону харчування м'ясних або рибних продуктів хоча б двічі на тиждень. Так, якщо у 2002 р. кожне дев'яте домогосподарство через низький рівень доходів не могло хоча б двічі на тиждень споживати ці продукти, то у 2003 р. — лише кожне одинадцятье домогосподарство.

Дев'ять з десяти домогосподарств, незалежно від їх типу, відзначили, що рівень добробуту не дозволяє їм купити холодильник та пральну машину, чотири з п'яти — недорогий телевізор. Разом з тим у 2003 р. відмічена тенденція до скорочення часток таких респондентів в усіх групах домогосподарств.

За даними опитувань, зменшилась частка домогосподарств, які повідомили про випадки неможливості задовольнити потреби в отриманні медичної допомоги, з 28 до 26% [11]. Основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість, як і раніше, вказала занадто високу вартість ліків, медичного приладдя, послуг охорони здоров'я. Найвища частка домогосподарств (третина), члени яких при потребі не змогли отримати медичну допомогу, придбати ліки та медичне приладдя, спостерігається серед найменш забезпечених за рівнем середньодушових сукупних витрат домогосподарств першої квінтильної групи.

Кожні шість із семи домогосподарств, у складі яких були особи, які потребували медичної допомоги, але не змогли її отримати, повідомили про випадки неможливості придбання необхідних, але занадто дорогих ліків. У трьох з восьми домогосподарств хворі при потребі не змогли відвідати лікаря. У восьми з десяти таких випадків опитувані пояснюють це високою вартістю послуг, 11% — відсутністю спеціаліста потрібного профілю (у сільській місцевості — 20%), 9% — занадто великою чергою.

У зв'язку з високою вартістю медичного приладдя, протезування, відвідування стоматолога, медичних обстежень та лікувальних процедур у переважній частині домогосподарств (86-97%), члени яких мали потребу у цих видах медичної допомоги, змушені були від них відмовитися.

Особливе занепокоєння викликає те, що шоста частина домогосподарств, члени яких потребували медичної допомоги, повідомили про випадки недоступності для хворих членів родини необхідного лікування у стаціонарних лікувальних установах. Майже усі такі до-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

могосподарства (95%) вказали, що вимушена відмова від належного лікування викликана занадто високою його вартістю. Водночас, як свідчать дані опитування осіб, які повідомили, що перебували на стаціонарному лікуванні, дев'ять з десяти громадян брали з собою до лікарні медикаменти, дві третини – постільну білизну, вісім з десяти – їжу. Нічого з переліченого не брали лише 4% таких осіб. Аналогічна ситуація спостерігалася і у попередньому році.

Розподіл за розміром середньодушового грошового доходу, який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідним [10], свідчить, що в усіх групах домогосподарств найбільша їх частка (в середньому кожне третє) вказали, як і в попередньому році, дохід від 350 до 500 гривень на місяць, що майже відповідає розміру офіційного прожиткового мінімуму на одну особу (342 грн.), встановленому на 2003 рік (рис. 4).

Більшість сільських домогосподарств вважають достатнім для того, щоб не відчувати себе бідним, значно нижчі розміри грошових доходів порівняно з міськими домогосподарствами. Про достатність для задоволення основних потреб грошового доходу в розмірі до 500 грн. повідомили два з п'яти міських домогосподарств, серед сільських таких розмір вказали дві третини домогосподарств.

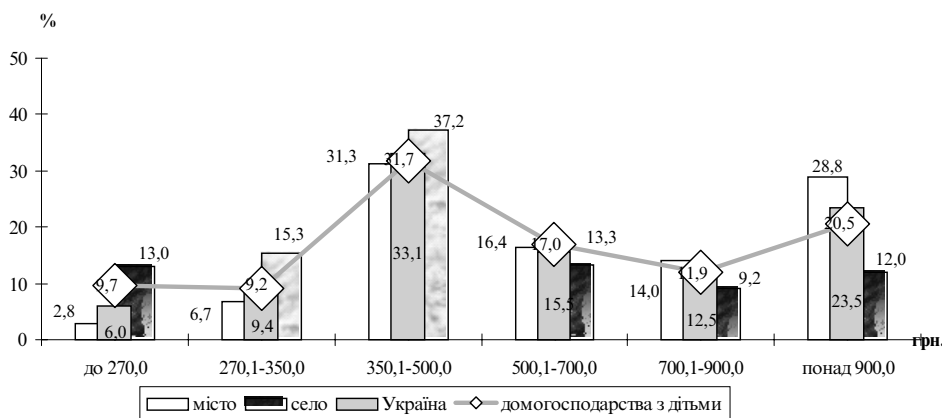

Рис. 4. Розподіл домогосподарств за розміром середньодушового грошового доходу, який домогосподарство вважає достатнім, щоб не відчувати себе бідним

Разом з тим майже чверть респондентів вказали, що для віднесення себе до категорії “небідних” вони потребують середньомісячних доходів понад 900 гривень на одну особу. Оскільки більшість з цих домогосподарств – міські та домогосподарства з дітьми, така ситуація відображає більш високу вартість життя в містах, а також зростання життєвих стандартів за умов ринкової економіки.

Розподіл відповідей домогосподарств щодо оцінок зміни свого матеріального стану у 2003 р. практично залишився на рівні 2002 року: майже кожні три з п'яти домогосподарств вважають, що їх матеріальний стан у 2003 р. залишився без змін, 28% – що він погіршився, кожне восьме вважає, що їх матеріальний стан покращився.

Аналіз очікувань домогосподарств щодо оцінки змін їх добробуту у наступному (відповідно 2004) році свідчить, що майже дві третини домогосподарств не сподівалися на істотні позитивні зміни свого матеріального стану. Кожне четверте домогосподарство очікує по-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

гіршення добробуту, кожне восьме – його поліпшення. Зростання оптимістичних очікувань порівняно з попереднім опитуванням відмічено лише серед міських домогосподарств. Порівняно більш песимістичне ставлення сільських домогосподарств щодо майбутніх змін серед інших факторів обумовлене відносно неврожайним 2003 роком та ціновими коливаннями на хлібні продукти, які, в свою чергу, пов'язані з цінами на корми для худоби, і, відповідно, з низькими прибутками від підсобних господарств.

Зміни порівняно з 2002 роком у розподілі домогосподарств за оцінками їх очікувань щодо розвитку економіки України у найближчий рік відображають незначні зміщення в напрямі обережно-песимістичних настроїв. Не очікують будь-яких відчутних змін в економіці 46% домогосподарств (у 2002 р. – кожне друге домогосподарство).

Оцінювали наступний рік як несприятливий (повністю або частково) для розвитку економіки три з десяти (у 2002 р. – чверть) домогосподарств. Частка домогосподарств, що надали таку оцінку, найбільше зросла серед сільських та багатодітних домогосподарств. Очікують позитивних зрушень та в цілому сприятливих умов для розвитку економіки України, як і в попередньому році, чверть домогосподарств.

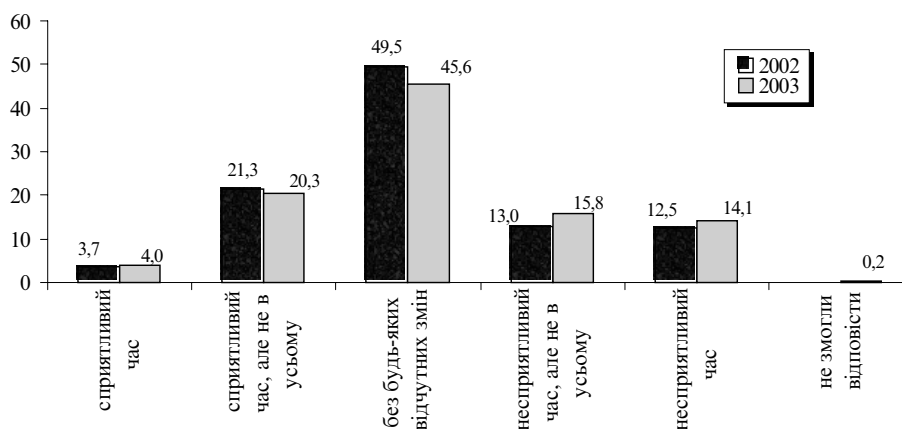

Рис. 5. Очікування домогосподарств щодо розвитку економіки України

Висновки

Аналіз із застосуванням об'єктивних показників і суб'єктивних оцінок домогосподарствами стану свого добробуту на тлі певних позитивних зрушень засвідчує збереження гострих проблем, серед яких чи не найбільш актуальними є низькі рівні оплати праці, що виступають найвагомішим чинником загалом низького життєвого рівня переважної частини населення; недостатня, з погляду адресності, підтримка бідніших верств населення; недостатній рівень задоволення населенням багатьох потреб, серед яких особливу увагу, враховуючи наявну демографічну ситуацію, привертають проблеми з можливостями отримати якісні послуги охорони здоров'я. Недостатній соціальний ефект від економічного зростання зумовлює необхідність подальшого удосконалення державного та регіональ-

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

ного управління, підвищення ефективності існуючих та розробки нових цільових державних соціальних програм. Відповідного поліпшення потребує і моніторинг процесів, які відбуваються у соціальній сфері. Підвищення рівня життя населення, зменшення масштабів бідності та становлення середнього класу визначені пріоритетами внутрішньої політики на даному етапі, що обумовлює необхідність постійного удосконалення методів досліджень життєвого рівня населення.

Застосування комплексної системи різноманітних інформаційних середовищ, більш широке використання інформації даних соціологічних опитувань та суб'єктивних оцінок, наданих громадянами-респондентами, удосконалення системи показників відповідно до змін у соціальній політиці, зокрема для аналізу питань становлення середнього класу, дасть можливість поліпшити інформаційно-аналітичну базу досліджень рівня життя населення, моніторингу бідності, обґрунтування пріоритетних напрямів соціального захисту для формування ефективної соціальної політики.

Масштабні вибіркові соціальні обстеження є важливим інструментом, який поглиблює аналіз взаємозв'язків між різними макроекономічними показниками, сприяє кращому розумінню структурних перебудов, що наразі відбуваються в Україні, дозволяє здійснювати всебічний моніторинг соціальних програм та тенденцій у соціальній сфері. Удосконалення програм державних вибіркових обстежень населення (з дотриманням вимог оптимізації навантаження на респондентів) за рахунок введення "соціологічних модулів" з різноманітних актуальних питань, таких, як доступ до якісних послуг освіти та здоров'я, можливість забезпечення повноцінного харчування, структура витрат бюджету часу громадян, життєві цінності та ін. сприятиме розвитку аналітичних можливостей цих інформаційних середовищ, дасть змогу поглибити факторний аналіз ситуації з бідністю, ефективніше спрямовувати розвиток демографічної політики, підвищити обґрунтованість визначення проблем окремих верств населення, розробляти заходи випереджувального характеру для забезпечення підвищення добробуту громадян в умовах ринкової економіки та забезпечення стабільності в суспільстві.

Джерела

1. *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2003 році* / Держкомстат України. — К., 2004. — 446 с.
2. *Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 році* / Держкомстат України. — К., 2003. — 450 с.
3. *Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління: Монографія*/ Осауленко О.Г., Новікова О.Ф., Власенко Н.С., Калачова І.В. та ін./ НАН України. Інститут економіки промисловості; Держкомстат України. — Київ, Донецьк, 2004. — 656 с.
4. *Людський розвиток в Україні: 2003 рік* (колектив авторів). Шорічна науково-аналітична доповідь/ За ред. Е.М.Лібанової. — К., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.
5. *Наявність в домогосподарствах товарів тривалого користування*/ Держкомстат України. — К., 2004. — 140 с.
6. *Індекси споживчих цін*/ Держкомстат України. — К., 2004. — 63 с.
7. *Осіпова І.* Про необхідність реформування програми вибіркових обстежень бюджетів домашніх господарств/ Статистика України. — 1998.- №2 — С.19 — 24.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ ТА УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ ПРОЦЕСАМИ

---

8. *Основні принципи офіційної статистики / Удосконалення законодавства України у галузі статистики / Підгот. Ю.М. Остапчук – К., ІВЦ Держкомстату України, 2002. – С. 101 – 103.*

9. *“Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення”. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. №656.*

10. *Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів / Держкомстат України. – К., 2004. – 48 с.*

11. *Стан здоров'я населення / Держкомстат України. – К., 2004. – 130 с.*

12. *Статистичний щорічник України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К., Держкомстат України, 2003. – 663 с.*

13. *Україна в цифрах у 2003 році / За ред. О.Г.Осауленка. – К., Держкомстат України. – 270 с.*